

Р. Я. ПИРИГ (Київ)

ДОРОБКИ ЗАРУБІЖНОГО ГРУШЕВСЬКОЗНАВСТВА

Історична наука незалежної України робить перші кроки у важливій справі вивчення життя і творчої спадщини найвидатнішого українського історика та державного діяча – Михайла Сергійовича Грушевського. Понад піввіку на батьківщині над ним тяжіло лиховісне табу, а ім'я згадувалося лише для таврування як “буржуазного історика”, автора “буржуазно-націоналістичних концепцій”, голови “контрреволюційної” Центральної Ради.

Саме життя дезавуювало ці несправедні, заідеологізовані оцінки доби тоталітаризму. Перевидаються праці вченого, досліджується діяльність та життєвий шлях, гідно пошановано його науковий та громадський подвиг.

Молоде українське грушевськознавство нині має достатні можливості для розгортання широкомасштабних досліджень: вивчає наукові, публіцистичні, літературні праці вченого, його спогади та епістолярію, одержало доступ до вітчизняних та закордонних архівів, періодики різних часів. Проте суттєво зрушити справу не можна без глибокого вивчення творчого доробку зарубіжних дослідників життя і діяльності Грушевського. Адже всі минулі десятиліття вони працювали у цій галузі, опікувалися перевиданням його творів, публікацією спогадів, захистом доброго імені вченого.

Оволодіння здобутками зарубіжної історіографії з цієї важливої проблеми справа вельми складана. Перш за все через відсутність цих праць в Україні. Лише поодинокі примірники з колишніх спецсховів дісталися бібліотечних полиць і можуть прислужитися дослідникам.

У даній публікації розглянуто матеріали трьох збірників, присвячених М.Грушевському. Хоча вони й вийшли друком десятиріччя тому, але й нині не втратили свого наукового значення. Більше того, вивчення їх в Україні сьогодні саме на часі. Як кажуть, краще пізно, ніж ніколи.

Загальними рисами цих видань є тематична спорідненість, широкий жанровий діапазон та солідні автори. В них вміщено й ґрунтовні дослідження, і спроби наукових розвідок, і рецензії та огляди; подано передруки наукової спадщини вченого, автобіографічні нотатки, епістолярія. Друкуються спогади про історика, бібліографія його праць тощо. Розглянемо більш докладно матеріали цих збірників.

В століття з дня народин академіка Михайла Грушевського (1866-1934-1966) // Український історик. №1/2 (9/10). Нью-Йорк; Мюнхен, 1966. – 136 с. Спеціальне видання часопису відкривається коротким зверненням президії Українського історичного товариства до читачів з нагоди 100-річчя з дня народження М.С.Грушевського. Він характеризується як найвизначніший український історик і один з найвидатніших діячів українського національного відродження ХХ ст. Підкреслено значення монументальної праці “Історії України-Руси” та обґрунтування вченим самостійності українського історичного процесу. Не лишилося поза увагою й негативне ставлення до М.С.Грушевського в тогочасній Україні, де його твори заборонено, а ім'я стало символом так званого “буржуазного націоналізму” (5).

О.Оглоблин у статті “Михайло Сергійович Грушевський (1866-1934)” вірно визначає джерела ідейних поглядів Грушевського, вихованого на традиціях радикального українського народництва. Тому для вченого гегемом українського історичного процесу був народ, а його соціальні інтереси – основним стрижнем і змістом цього процесу.

Автор простежує еволюцію федералістичних поглядів Грушевського, їхній вплив на його державотворчу діяльність та повернення з еміграції в Україну. Оглоблин дійшов висновку, що федералізм вченого нічого спільного не мав “з жорсткою дійсністю советської системи, яка самим своїм терористично-централістичним еством була глибого ворожа справжньому федералізмові” (14).

Л.Винар у статті “Життя і наукова діяльність Михайла Грушевського” розглядає нечисленні джерела до біографії історика. Він також пропонує досить обґрунтовану, на наш погляд, періодизацію життя історика, розділивши його на сім відтинків. Спираючись на автобіографічні матеріали, праці істориків Д.Дорошенка, О.Лотоцького, І.Крип'якевича, М.Кордуби, автор подає нарис дитячих, юнацьких та студентських років М.С.Грушевського з 1866 по 1894 р.

Характерною особливістю цієї праці є досить точне визначення шляхів формування національної самосвідомості, розвитку обдарування молодого М.С.Грушевського. Не можна не відзначити, що спостереження багато в чому збіглися з трактуванням цього процесу самим істориком у його “Споминах”. Хоч, безперечно, Л.Винар про них не знав, бо зберігалися вони в Києві і побачили світ тільки наприкінці 1980-х років. Згодом Л.Винар став одним з найвідоміших зарубіжних біографів Грушевського.

І.Витанович присвятив статтю надзвичайно складному питанню – методології історіософії М.Грушевського. Безперечно, під методологією автор розуміє не усталені в радянській історичній науці принципи партійності та класовості. Він намагається представити творчу лабораторію великого вченого, використання ним загальнофілософських принципів, традиційних і властивих лише йому методів досліджень.

Автор доводить, що М.С.Грушевський широко використовував не лише

писемні джерела, а й набутки археології, етнології, антропології, порівняльну соціологію та мовознавство. Виняткову увагу вчений приділяв розгляду сукупності історичних джерел, удосконаленню “методи позитивної аналізи” документальних матеріалів, використовуючи при цьому територіально-хронологічний принцип, способи ретроспективного відтворення історичних подій.

І.Витанович характеризує М.С.Грушевського як надзвичайно сумлінного дослідника, розглядаючи використаний ним історико-статистичний матеріал та зроблені на його базі важливі узагальнення. З творчим скептицизмом ставився історик до пропонувананих попередниками універсальних схем, що спонукало до вироблення власної схеми українського історичного процесу.

Серед головних чинників українського національного життя вчений не віддавав перевагу якомусь одному, скажімо, економічному, як того вимагала марксистська методологія. Більше того, він вважав, що було б “великою помилкою піддатися спокусі упрощення історичного процесу й силкуватися звести всю ріднорідність і різносторонність його до впливу самих економічних причин” (41).

Водночас І.Витанович підкреслює, що М.С.Грушевський обстоював взаємозв'язок різних фаз історії, “бо органічна зв'язність і тягність народного життя не переривається вповні ні при яких змінах і переломах, поки живе даний нарід...” (42).

Спеціально зупинившись на тому новому, що додав Грушевський до ідейної спадщини своїх попередників – Максимовича, Костомарова, Драгоманова, Лазаревського та Антоновича, І.Витанович дійшов висновку, що історик зазнав впливу різних шкіл, насамперед Антоновича, але в цілому ці засади можуть бути кваліфіковані як “методологічний і гносеологічний плюралізм”.

Погоджуючись з загальним висновком автора статті, слід зазначити, що вона не позбавлена дещо спрощених підходів та фрагментарності. Однак треба зважати на неможливість у рамках однієї публікації всебічно розглянути таку глобальну проблему, як методологія творчості М.С.Грушевського.

Наступна праця збірника – “Антинорманська теорія і перспективи ранньої історії України в М.Грушевського” О.Домбровського. Автор відзначає, що вчений виступив головним речником антинорманізму, доводячи не “пришлий”, норманський характер генезису державної організації на Русі, а її автохтонне походження. У статті розкриваються заслуги М.С.Грушевського не тільки як критика традиційної схеми російської історії, а насамперед у науковому обґрунтуванні тези про появу русько-українського народу та його державності задовго до виникнення Московського князівства. Саме дослідження М.С.Грушевського в галузі давньої та ранньої історії Русі-України дозволили йому висунути й обґрунтувати положення про праукраїнський автохтонізм (60).

Наукова розвідка Р.Климкевича присвячена діяльності М.С.Грушевського в галузі геральдики та сфрагістики. Автор наголошує, що історик спеціально цими питаннями не займався, але величезна наукова ерудиція, знання давніх українських традицій добре прислужилися голові Центральної Ради у визначенні державної емблематики УНР – герба, прапора, печатки.

Серед рецензій привертає увагу розгляд В.Дубровським статті М.Рубача про Грушевського в т.4 “Советской исторической энциклопедии” (1963). Автор рецензії аргументовано спростовує звинувачення, висунені проти Грушевського як “буржуазного історика”, автора “буржуазно-націоналістичних концепцій”, прибічника “німецької орієнтації” тощо. Сьогодні такі оцінки звучать як банальний анахронізм, а на той час їх викриття мало важливе значення для захисту доброго імені вченого, утвердження історичної правди (107-111).

У розділі “Мемуаристика і біографія” вміщено спогади В.Мартоса про М.С.Грушевського. Вони охоплюють період з початку сторіччя й до від’їзду вченого до Києва 1924 р. Автор не схвалює повернення М. С. Грушевського в Україну, але закидає українській еміграції, яка “не зуміла створити відповідних умов для праці цього великого патріота, науковця й політичного діяча” (81).

Під рубрикою “З архіву” подано автобіографічний лист М. Грушевського про своє життя у 1914-1919 рр. Документ не був архівним матеріалом у повному розумінні, бо 1920 р. друкувався в двох часописах, які на цей час стали недоступними для читачів.

У добірці Л.Винар опублікував бібліографію праць про М.Грушевського. Він обмежується головним чином журнальними статтями, не включає рецензії та огляди, але суттєво доповнює загальний реєстр публікацій про М.С.Грушевського. З точки зору сучасного дослідника особливо цінним є перелік праць зарубіжних авторів, більшість з яких відсутня у вітчизняних бібліотеках. Завершується журнал розділом “Хроніка”, де подано й повідомлення про святкування 100-річчя М. Грушевського на Заході.

Михайло Грушевський. У 110 роковини народження. 1866-1976. Статті, спогади, документи і коментарі // За ред. Матвія Стахова і Миколи Чировського // Зап. наук. т-ва ім.Шевченка. – Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, 1978. – Т.СХСVII. – 236 с.

Першою в цьому збірнику є стаття Н.Андрусяка “Михайло Грушевський як історик, народник, державник”. Задекларована назва адекватно не відбивається у змісті публікації, оскільки не містить глибокого розкриття народницької традиції чи ідей українського державництва в творах історика. Це швидше схематичний огляд його тривалої і плідної наукової діяльності, поданий через перелік найосновніших праць академіка та його учнів.

Народницьку ідеологію М.С.Грушевського Н.Андрусяк підтверджує широко відомою заявою історика про власне виховання на суворих традиціях українського радикального народництва, що велося від Кирило-Мефодіївського братства (8). В узагальненій формі автор подає опрацьовану М.С.Грушевським схему українського історичного процесу: “Києво-руська держава з її законами і культурою була твором однієї народності, української, що тоді звала себе руською, а Володимиро-московська держава була твором іншої народності, суздальсько-московської, що від половини сімнадцятого століття почала себе звати “великоруською” (9-10).

Наступна публікація “Михайло Грушевський як письменник, літературний критик та історик літератури” належить перу В.Романенчука. У статті йдеться про менш значні напрями діяльності великого українця як письменника і літературного критика. Автор характеризує перші літературні спроби М.С.Грушевського, аналізує причини і обставини, за яких у талановитому юнакові історик взяв гору над письменником.

Розглядається літературний доробок вченого – понад 20 оповідань, дві п’єси. Його оцінка відомим поетом і критиком М.Зеровим. Останній відзначав вміле поєднання критичної спостережливості дослідника, узагальнень соціолога і художнього пера ідеографа (25). Автор статті не погоджується з М.Зеровим, що М.С.Грушевський був випадковим гостем в українській белетристиці, а уточнює, що, мабуть, рідкісним.

Розглядаючи історичні драми М.С.Грушевського “Хмельницький в Переяславі” та “Ярослав Осмомисл”, Б.Романенчук більше уваги приділяє останній, зокрема, зображенню драматургом суспільних протиріч тієї доби. Він дійшов висновку, що в ідеології М.С.Грушевського тоді поєдналися дві лінії – традиційне народництво та захоплення філософією позитивізму і соціалізму. Однак протиставлення в драмі двох ворогуючих класів – народу і боярства – не дає підстав зараховувати письменника до соціалістів-марксистів. Автор статті наголошує, що суспільна філософія М.С.Грушевського формувалася під впливом французького соціолога Е.Дюркгейма, який не визнавав боротьби класів і марксістського інтернаціоналізму (27).

Стаття П.Коваліва “Михайло Грушевський у боротьбі за українську мову” значною мірою побудована на аналізі положень виданого 1917 р. збірника статей Грушевського “Про українську мову і українську справу”. (До речі, його одним з перших перевидано у видавництві “Веселка” 1991 р.) Автор наголошує, що вчений підходив до проблеми мови не з міркою філолога чи лінгвіста, а з позицій національно-культурних інтересів, розглядаючи мову як могутнє знаряддя вирішення українського питання, важливий чинник у житті нації.

М.С.Грушевський підходив до оцінки культурної або літературної мови не як до святочної прикраси, а буденного знаряддя національно-культурної праці. Взагалі принцип культурності, на думку автора, вчений пов’язував з принципом національності, заперечуючи універсальну культурність мови і висуваючи на перше місце культурність національну.

Для М.С.Грушевського мова – засіб піднесення і вираження національної свідомості народу. “Поки мова не здобула місця у вищій школі, – писав він 1917 р. – поки вона не служить органом викладання в університетах та в інших учбових закладах, поки вона не стала знаряддям наукової праці, в викладанні і літературі, доти суспільство, народність, що розмовляє цією мовою, почуватиме себе на становище “нижчої культурно-повноцінної нації”.

Велику за обсягом статтю “Михайло Грушевський як публіцист” вмістив у збірнику В.Модрич-Верган. Він характеризує М.С.Грушевського як вмілого організатора видавничої справи. Зокрема, у налагодженні видання “Літературно-наукового вісника”, який згодом став поважним часописом, “виразником української наукової, національної та політичної самостійницької думки” (83). З 1895 р. М.С.Грушевський редагує “Записки Товариства ім.Шевченка”. З 155 томів “Записок” 110 вийшли за його редакцією. Головна заслуга Михайла Сергійовича як публіциста в організації “Записок Українського наукового товариства у Києві” (з 1906 р.) та виданні другого періодичного органу товариства – “Україна” (з 1914 р.). автор статті наголошує й на діяльній участі Грушевського в становленні “Українського вестника” в Петербурзі (1906 р.), ілюстрованого тижневика “Село” в Києві (1909 р.).

Далі Модрич-Верган розглядає тематику публіцистичних статей вченого, зупинившись головним чином на збірці “На порозі нової України”, до якої увійшла низка праць, народжених державотворчими реаліями Центральної Ради. Цитатами з цих статей автор ілюструє погляди М.С.Грушевського на автономію, зокрема національно-культурну, та федерацію України у складі демократичної Росії, його сподівання на розв’язання цих принципових питань майбутніми Установчими зборами.

Просліджуючи еволюцію погляду Грушевського на федеративний зв’язок з Росією, автор статті детально зупиняється на обставинах внесення до III Універсалу, під тиском представників національних меншостей (“жидів і москалів”), фрази, що УНР “не відділяється від Росії”. Подальший перебіг політичних подій, жовтневий переворот у Петрограді, загострення стосунків з Раднаркомом, утворення радянської державності в Україні, укладення Брестського миру кардинально вплинуло на погляди М.С.Грушевського щодо федеративного зв’язку з Росією.

Зокрема, у збірнику наводяться його думки зі статті з красномовною назвою “Кінець московської орієнтації”, де історик і державний діяч щиро говорить про власну тривалу орієнтацію на Москву, а також вказує на головні причини нового повороту – прихід в Росії до влади революційних соціалістичних кіл, які стосовно України “виявили себе твердолюбими централістами і об’єдинителями, нездібними чого-небудь навчитися від революції” (79). У статті В.Модрича-Вергана розглянуто й інші аспекти публіцистичних праць голови Центральної Ради щодо державності України, її культури, відносин з сусідніми країнами тощо.

Цікавою є наукова розвідка М.Чировського “Михайло Грушевський як дослідник українського господарства”. Автор справедливо зауважує, що аналізом цього аспекту наукових праць історика досі майже ніхто не займався, і пояснює це насамперед відсутністю дослідників господарських процесів в Україні. У статті з’ясовуються мотиви глибокої зацікавленості Грушевського економічними проблемами різних історичних періодів. На думку автора, це, по-перше, масштабність досліджень великого історика. По-друге, його народницький світогляд, який вимагав через вивчення економічного життя зрозуміти соціально-політичні та культурні процеси. Третім мотивом автор вважає національний патріотизм Грушевського, намагання піднести українську історіографію на рівень західноєвропейської науки. А це неможливо зробити без глибокого вивчення господарського розвитку. Потрібно це й для того, щоб довести “окремішність українського народу від російського, тобто – науково доказати їхні окремі етнічно-національні, політичні і суспільно-господарські процеси” (102).

М.Чировський відзначає широке використання М.С.Грушевським різноманітних джерел – мовних, писемних і матеріальних – для докладного аналізу українського економічного життя, ґрунтовної характеристики його головних ділянок: ловецтва, рибалства, хліборобства, садівництва, скотарства, ремісництва, промисловості, будівництва, торгівлі тощо.

Автор публікації розкриває особливості методологічних підходів М.С.Грушевського при вивченні проблем господарського життя на відміну від радянських дослідників – Покровського, Ляшенка, Вирника та ін. Він підкреслює, що хоч у першого й відчувається соціалістичне сприймання при інтерпретації історичних подій, але він “ніколи не накидає марксистського ригоризму понадрядності економічної еволюції” (101).

Майже половину обсягу збірника складають публікації М.Стахова про причини і обставини повернення М.С.Грушевського в Україну, гоніння вченого у 1930-х роках та його світогляд. Матеріали ці різножанрові. Тут і спогади автора, який особисто знав історика, і спомини інших сучасників, і публікації документів, історіографічний огляд та публіцистичні нотатки.

Особливо цікавим, насиченим фактами та персоніфікованим є розділ про передумови повернення М.С.Грушевського в Україну 1924 р. Наводяться спогади поета О.Олеся, який вважав, що “найбільше завинили у від’їзді Шаповал Микита та Григор’їв Никифор і Ко” (109). М.Стахів – один з активістів української партії соціалістів-революціонерів – детально описує складні внутріпартійні стосунки, гостру боротьбу навколо повернення одного з лідерів партії до УСРР.

Значний інтерес становлять матеріали про ставлення М.С.Грушевського до В.Винниченка взагалі і до його спроб замирення з радянською владою 1920 р. зокрема. Тоді колишній голова Центральної Ради сказав колишньому заступникові: “Ви, Володимире Кириловичу, зробили дуже зле, що поїхали до Москви і Харкова, і зле зробили, що Ви вернулись назад на еміграцію” (116).

М.Стахів у цілому вірно визначає внутрішні і зовнішні чинники, які зумовили поворот М.С.Грушевського на батьківщину: намагання налагодити масштабні наукові дослідження, що були неможливі без українських архівів і бібліотек, відтворити наукову школу, завершити працю всього життя – фундаментальну “Історію України-Руси”. НЕП, українізація, становлення ВУАН склали обнадійливий фон реалізації творчих планів. Автор статті наводить приклади численних спроб відрадити М.С.Грушевському в справі повернення, але той наприкінці 1923 р. вже зробив вибір. Зокрема, у бесіді зі Стаховим він заявив: “Я колишній президент і колишній політик. Таких “колишніх” багато на еміграції. Тепер я історик і хочу працювати лише науково. Ніяких політичних заяв на користь советської влади я не зроблю. Я не буду так робити, як Винниченко, аякже” (133).

М.Стахів висловив припущення, що це склалося через вказівку масонської ложі, яка прогнозувала можливість розв’язання за кілька років великої війни. Ніяких аргументів на користь цієї версії автор не подає, крім загальновідомого факту про належність М.С.Грушевського до масонів. Хоча тема рееміграції вченого належить до найбільш висвітлених у вітчизняній і зарубіжній літературі, більше ніхто з дослідників подібного припущення не висував.

Слід зазначити, що М.Стахів не дотримується чіткого хронологічного чи тематичного принципу подачі матеріалів. Після розгляду причин повернення М.С.Грушевського в Україну, автор публікує матеріали про діяльність історика в еміграції. Головним чином це листи Михайла Сергійовича до українців США і Канади з нагоди Різдва та Великодня 1923 р., у зв’язку з поверненням в Україну. Подаються й більш ранні листи, зокрема з приводу надання допомоги голодуючим київським науковцям 1922 р.

Низка матеріалів присвячена з’ясуванню питання про належність М.С.Грушевського до УПСР. За свідченням одного з лідерів партії М.Шаповала, у 1917-1918 рр. голова Центральної Ради не належав до есерів: він вступив у грудні 1918 р. Це уточнення на той час мало значення. Але після публікації споминів М.С.Грушевського (1988-1989 рр.) з’ясувалося, що голова Центральної Ради розділяв програмні цілі УСРР, проте як вища посадова особа до партії формально не входив.

В окремому розділі М.Стахів подає матеріали “про большевицький наступ на Грушевського”. Це вибрані місця з офіційних публікацій, що містять негативні оцінки історика. Автор добірки відповідним чином їх коментує, зокрема, відому погромницьку доповідь Затонського на січневій (1931 р.) сесії ВУАН, де головним об’єктом “критики” був М. С. Грушевський. Ухвала академічних зборів містить прокльони на адресу Петлюри, Винниченка, Грушевського та інших, які “намагались одягти на українські трудящі маси ярмо поміщика та капіталіста” (179).

Докладно розглядає автор і оцінки М.С.Грушевського та його школи в радянських академічних виданнях, підручниках, періодичній пресі,

енциклопедичних довідниках. Сьогодні немає сенсу передавати ті заідеологізовані тавра, їх безпідставність очевидна, але ще у середині 1980-х їх спростування було потрібне. Воно наближало час повернення М.С.Грушевського до свого народу.

Не з усіма коментарями М.Стахів можна погодитися. Зокрема, це стосується відомої статті Ф.П.Шевченка в “Українському історичному журналі” (№11 за 1966 р.) – “Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?”. Безперечно, стаття давала підстави для певних критичних зауважень. Але М.Стахів не взяв до уваги, що кваліфікація вченого як “українського буржуазного історика” не йшла ні в яке порівняння з попередніми таврами – “націонал-фашист”, “монументальний жрець зоологічного націоналізму” тощо. Тим більше, що з початку 1970-х років офіційна пропаганда та історіографія в УРСР значно посилили “критичний” наступ на М.С. Грушевського.

Однак попри цю обставину, слід відзначити заслуги М.Стахіва як у різнобічному дослідженні життя та діяльності М.С.Грушевського, так і в упорядкуванні збірника загалом.

У п'ятидесятиліття смерті М.Грушевського // Український історик. – №1/4 (81/84) / Під загал. ред. Л.Винара . – Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен, 1984. – 323 с.

Відкривається збірник роздумами головного редактора і відомого грушевськознавця Л.Винара з приводу півстоліття роковин смерті М.С.Грушевського, Він дає узагальнюючу оцінку історичному і державному діячу, ставить його поряд з Т. Шевченком та І.Франком.

Головну увагу автор зосереджує на розгляді тодішнього стану грушевськознавства, його генези, структури та завдань. Це окрема наукова ділянка українознавства, поява якої пов'язана з діяльністю Українського історичного товариства та його друкованого органу – “Українського історика”. Л.Винар вважає, що імпульс розвитку досліджень життя і діяльності М.Грушевського дав О.Оглоблин у середині 1960-х років.

Він закидає НТШ й кафедрі історії України Гарвардського університету, очолюваній О. Прицаком, що у післявоєнні роки не приділяли достатньої уваги вивченню спадщини М. Грушевського.

Підкресливши, що ставлення української радянської історіографії до вченого визначалося політичними директивами партії, Л.Винар зупиняється на статті Ф.П.Шевченка “Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? (1966 р.). На відміну від М.Стахіва Л.Винар кваліфікує її як спробу реабілітувати М.С.Грушевського, що коштувало автору посади головного редактора “Українського історичного журналу” (10).

Грушевськознавство як науковий напрям Л.Винар поділяє на три основні частини: 1) джерела і бібліографічні дослідження; 2) дослідження життя і діяльності вченого; 3) дослідження його творчості (наукові, публіцистичні і белетристичні праці). Тут же він подає і періодизацію

життєвого шляху М.С.Грушевського та зазначає напрями його науково-організаційної, видавничої, суспільно-політичної та культурно-освітньої діяльності.

Л.Винар згадує праці М.Антоновича, І.Витановича, Ю.Герича, О.Домбровського, Л.Биковського, М.Ждана, І.Каменецького, Г.Климовича, В.Міяковського та інших, присвячені М. С. Грушевському. Всього ж на сторінках “Українського історика” за 1963-1983 рр. з’явилися понад 60 позицій “грушевськіани”. Як позитивне явище відзначено захист Т. Приймаком 1983 р. у Торонтському університеті англomовної докторської дисертації “Михайло Грушевський і політика національної культури”. Відомо, що 1987 р. вона вийшла монографією (теж англійською мовою).

Далі автор зупиняється на питаннях джерелознавства та методології досліджень. Зокрема, вказує на такий негативний момент, як недоступність для західних дослідників архівних джерел “в советській Україні”. Він також характеризує роботу авторів “Українського історика” в Канадському національному архіві (Оттава), в архівах УВАН та НТШ (Нью-Йорк), архівах ФРН.

Торкаючись методології досліджень творчості М.С.Грушевського, Л.Винар застерігає від абсолютизації його публіцистичних праць, які створювалися на вимогу часу. “До діла маємо із живою людиною, яка віддано працювала на суспільно-політичній ниві українського національного життя, думала і час-до-часу міняла свої політичні настановлення, свою політичну дію”, – підкреслює автор. Він цілком слушно зауважує, що для аналітичних і синтетичних праць має бути використана вся сукупність історичних джерел.

Серед подальших завдань розвитку грушевськознавства Л.Винар називає необхідність видання вибраних творів Грушевського, укладання повної бібліографії його праць, збільшення кількості дослідників цієї важливої наукової проблеми, проведення міжнародного наукового форуму тощо.

У збірнику друкується стаття М.Кордуби “Михайло Грушевський як учений”. Автор – один з найближчих учнів Михайла Сергійовича, відомий український історик – підготував цю публікацію відразу після смерті свого вчителя. Вона побачила світ 1935 р. польською мовою. На той час це був чи не єдиний об’єктивний цілісний огляд творчості видатного вченого. Стаття складається з короткого опису життя історика, характеристики його найвизначніших творів та громадської діяльності. Найціннішою частиною дослідження, на наш погляд, є оцінка головного твору М. С. Грушевського – “Історії України-Руси”.

Автор наголошує на цілковитій оригінальності праці, її провідної думки про органічний зв’язок історії Київської Русі з історією Галицько-Волинської держави і відмежування тієї історії від історії Суздальщини і Великого московського князівства (38). Як одну з характерних рис твору

М.Кордуба відзначає його абсолютний критицизм. М.С.Грушевський не гребував перевіряти факти, нічого не приймав на віру. Його історія, на думку автора статті, позбавлена будь-якої тенденційності, політично-партійної чи класової, її характеризує повний об'єктивізм. Хоч це твір і виключно національний, але в ньому немає надмірного вихвалювання "української минувщини, ані приписування діячам і провідникам української суспільності давніших чи новіших часів яких-небудь особливих рис" (41). Годі в цьому творі шукати й ознак якоїсь окремої історичної школи. Й дійсно, "Історія України-Руси" за масштабністю, фундаментальністю не могла укластися в рамки якоїсь однієї наукової школи. На завершення статті М.Кордуба подає перелік основних моментів громадсько-політичної та науково-організаційної діяльності вченого.

"О.Кониський і М.Грушевський" – тема дослідження М.Антоновича. Автор зібрав розрізнені свідчення, в тому числі таких діячів, як Д.Маркович, О.Лотоцький, М.Возняк, і подав досить вірогідну картину залучення О.Кониським молодого науковця до громадсько-політичної діяльності. Зокрема, до участі в роботі української семінарської громади в Києві. Разом з В.Антоновичем автор статті вважає О.Кониського одним з тих, хто формував світоглядні засади майбутнього вченого.

О.Кониський покладав великі надії на М.С.Грушевського по його переїзді до Львова, хоч уявляв і всі труднощі, що чекають на нього, знаючи суспільно-політичну атмосферу "українського Пьемонту". Ця обставина вплинула і на відхід М.С.Грушевського наприкінці 1890-х років від прихильників О.Кониського та зближення його з І.Франком і М.Павликом. По смерті О.Кониського 1900 р., незважаючи на розходження, М.С.Грушевський гідно оцінив громадянський подвиг покійного, зокрема його внесок у фундацію НТШ. М.Антонович зауважує, що головні джерела зберігаються у київських та львівських архівах. Це ускладнює дослідження теми.

Чергова публікація Л.Винара висвітлює спроби усунути М.С.Грушевського з головування в НТШ. Зав'язка цієї колізії полягала в критиці М.С.Грушевським діяльності національно-демократичної партії і її лідерів, які в національному питанні зайняли, на його думку, опортуністичну позицію. У відповідь була інспірована кампанія дискредитації голови НТШ. Одним з її речників виступив учень М.С.Грушевського С.Томашівський. У анонімній брошурі його було звинувачено в фінансових махінаціях, наживі тощо. За свідченням Є.Чикаленка, у памфлеті "облито М.С.Грушевського помиями, виславлено його своєкорисним, тираном, деспотом, диктатором, який захопив владу у Науковому т-ві і веде його до упаду..." (67).

Ці несправедливі звинувачення відіграли певну роль на загальних зборах НТШ у червні 1913 р. І хоча Грушевський був обраний головою, управа фактично опинилася в руках людей, до нього опозиційних, що й призвело згодом до його рішення подати у відставку.

Л.Винар публікує низку архівних матеріалів, які стосуються розвитку подій навколо загальних зборів НТШ. Це, зокрема, лист О. Роздольського,

М. Мочульського, І. Джиджори – членів київського відділення НТШ – на захист М. С. Грушевського. Вони викривають фальшиві звинувачення щодо сотиссячних гонорарів голови товариства. Вміщено також лист М. С. Грушевського до Є. Чикаленка, в якому він так оцінює події: “Справа була поведена, крім хамської підлості, диявольськи коварно” (75). У відповідь київські члени НТШ виступили з спеціальною ухвалою щодо зміни статуту товариства. Її підписали М. Біляшівський, М. Василенко, Д. Дорошенко, С. Єфремов та інші відомі діячі національної культури.

О. Домбровський аналізує досить цікавий аспект “Історії України-Руси”, а саме – географічний фактор у ранньоісторичній схемі Грушевського. Він наголошує, що тематично споріднені між собою дисципліни “Історія і географія пов’язуються органічно в одну синтезу поняття історичного процесу”. М. С. Грушевський розумів значення географічного чинника як територіальної основи, з якою прарусько-українські автохтоні-хлібороби були пов’язані з найдавніших часів. На думку О. Домбровського, у такому розумінні географічний фактор як територіальна основа буття народу цікавить М. С. Грушевського більше з науково-дослідницьких позицій етногенетики і автохтонізму, ніж з політично-державницьких концепцій.

Автор аналізує підходи М. С. Грушевського до використання даних географічного характеру для етнологічного визначення скіфів, сарматів та інших народів у стародавніх джерелах, зокрема, Геродотовій “Історії”. Загалом, вважає Домбровський, соціолог-історик М. С. Грушевський у першому томі капітальної “Історії України-Руси” дав приклад використання географічного фактора для інтерпретації явищ, подій і фактів ранньоісторичного процесу на території України.

Т. Мацьків у статті “Гетьман Мазепа у працях Грушевського” поставив досить складне завдання: з одного боку, розкрити загальновідоме критичне ставлення видатного історика до гетьмана, а з іншого – виявити власне бачення проблеми, проілюструвати ставлення до Мазеви сучасників.

Автор наводить біографічні дані Мазеви, малює тогочасну суспільно-політичну ситуацію в Україні, стан українсько-російських відносин. Він кваліфікує підписання договору з Карлом XII як глибоке розуміння Мазепою національно-державних інтересів України, а також намагання спертися на історичну традицію союзу України з Швецією за часів Б. Хмельницького та І. Виговського. На думку Т. Мацьківа, дії Мазеви були обумовлені головною метою: повне визволення України з-під Москви та повернення давніх козацьких прав і привілеїв (116). Отже, автор визнає дії Мазеви детермінованими тодішніми умовами і адекватними національно-державним інтересам України.

Другу частину статті складають коментарі щодо висвітлення Мазеви М. С. Грушевським, перш за все в “Ілюстрованій історії України” та статтях “Шведсько-український союз 1708 р.”, “Виговський і Мазепа”. Грушевський вважає гетьмана вірним царським прислужником, який балансував між

партією московською і шведською. Перехід його до короля був “скорше прикрою неминучістю, ніж приємною нагодою, гіркою потребою, а не актом свобідного вибору” (117).

Т. Мацьків визнає, що М.С.Грушевський різко критикував внутрішню політику Мазепи через присвоєння земель старшиною і поневолення людей. Саме за його універсалом 1701 р. легалізовано панщину – два дні на тиждень та податки на користь старшини. Тому Мазепа “ніколи не втішався популярністю серед українського народу”.

Завершується стаття оглядом оцінок Мазепи його сучасниками. Автор підкреслює, що російські історики однозначно засуджували “зрадника”. Але були й інші думки. Так, англійський посол у Москві Ч.Вгітворт висловлював сумнів, що 70-літній заможний гетьман перейшов до шведів тільки задля особистих інтересів. Пруський посол Г.Кайзерлінг висловив сподівання, що велика частина населення піде за прикладом гетьмана. Навіть граф Меншиков змушений був визнати, що коли гетьман “сеє учинил, то не для одной своей особы, но и всей ради Украины”.

Насамкінець Т.Мацьків констатує, що оцінка М.С.Грушевським гетьмана Мазепи була критичною, але об’єктивною.

В. Ленцик опублікував статтю “Михайло Грушевський в оцінці своїх студентів”. Він зазначає, що протягом львівського двадцятиріччя вчений виховав багато учнів, чимало з яких стали відомими істориками: І.Крип’якевич, С.Томашівський, М.Кордуба, М.Чубатий, А.Герасимчук, І.Кравецький, І.Джиджора, Д.Коренець та інші.

До десятих роковин діяльності М.С.Грушевського в Галичині група його учнів і прихильників підготувала “Науковий збірник”, у якому містилися й висока оцінка праці вченого, і слова вдячності, і добрі побажання. Тут же була подана бібліографія праць М.С.Грушевського до 1904 р. – майже 600 назв. Упорядкував її відомий бібліограф І. Левицький.

З нагоди 25-річчя наукової й культурної роботи для галицької України НТШ присвятило М.С.Грушевському 133-й том “Записок”, який побачив світ тільки у 1922 р. Ніхто з східноукраїнських авторів не увійшов до збірника. Найбільш помітною була стаття В.Герасимчука про М.С.Грушевського як історіографа України. Автор – його учень – гідно оцінив працю свого вчителя.

Вже після смерті М.С.Грушевського ще один його учень, І.Крип’якевич, видав популярну книжку про історика. Ось як він оцінював М.С.Грушевського: “Для української науки він дав більше як хто-небудь з його попередників, більше ніж Костомаров, Куліш, Драгоманов, Антонович. Першою й найважливішою його заслугою є те, що він дав нам повну історію України. Давніші історики не могли на це відважитися” (130).

Автор подає тільки позитивні оцінки М.С.Грушевського його учнями, хоча, на жаль, чимало з них з власної волі чи з певних обставин нападали на свого вчителя в формах, далеких від справедливості чи об’єктивності.

Майже третину часопису складають публікації творчої спадщини М.С.Грушевського. Майже всі вони присвячені дослідженню праць ідейних попередників історика, його вчителів – Максимовича, Костомарова, Драгоманова та Антоновича. Більшість написана в радянський період діяльності вченого і вперше вийшла в часописі “Україна” 1924-1928 рр.

Кожна з цих статей М.С.Грушевського заслуговує на окремий розгляд, але всі вони в сукупності переконливо свідчать про вірність вченого традиціям радикального народництва, на яких формувався його світогляд, про шанобливе ставлення до наукової спадщини визначних діячів українства, чийми працями закладалися підвалини національної історіографії. Взагалі ці статті М.С.Грушевського взірць блискучого поєднання глибокої аналітичності з вишуканою публіцистикою та великим хистом історичного портретиста. Вони стали бібліографічною рідкістю і передрук їх у збірнику суттєво доповнив сучасну історіографічну базу “грушевськіани”.

Документальна розповідь П.Стерча присвячена тривалій і незавершеній роботі над англомовним виданням “Історії України-Руси” М.С.Грушевського. Ще 1973 р. НТШ дійшло висновку про необхідність перевидання головної праці видатного історика. Автор розповіді належить до кола безпосередніх організаторів і виконавців задуму. Він докладно описує усі перипетії підготовчих заходів, вказує на об’єктивні і суб’єктивні чинники, які зашкодили реалізувати цей важливий проект.

І.Кедрин подає напівдослідницьку, напівмемуарну статтю “Михайло Грушевський – не один, а більше їх”. Під “множинністю” М.С.Грушевського автор розуміє не зміну його політичних поглядів, а багатогранність талантів титана науки і лідера українського національно-політичного відродження.

З інших матеріалів збірника слід відзначити публікацію Л.Винаром бібліографії праць М.С.Грушевського. Вона, безперечно, неповна, але добре рубрикована і налічує майже 400 позицій.

Ці збірники досить докладно репрезентують здобутки новітнього зарубіжного грушевськознавства – дослідження життя і творчості людини, яка становила добу в українознавстві. Більшість цих праць має велике історіографічне, джерелознавче і бібліографічне значення. Деякі їх положення вже зкоригували час і життя. Та незаперечна заслуга полягає в тому, що вони не дали пересохнути річищу пізнання великого вченого і державного діяча.

Розвиток фундаментальних вітчизняних досліджень спадщини і життєвого шляху Михайла Сергійовича Грушевського неможливий без ґрунтовного вивчення, осмислення і використання здобутків зарубіжних учених, істориків української діаспори. Тільки за умов органічного поєднання цих двох гілок науки поряд з авторитетними царинами шевченкознавства, франкознавства може постати грушевськознавство, гідне наукового і громадського подвигу Великого Українця.